

Н. Д. ДОВЖЕНКО

Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів

Проблема антропоморфних стел епохи енеоліту — ранньої бронзи протягом щонайменше двох десятиріч залишається в центрі уваги дослідників. Актуальність її зумовлена насамперед тим, що антропоморфні стели становлять одну з найяскравіших і водночас найчисленніших груп пам'яток культур степових племен цієї епохи. По-друге, стели північнопричорноморських степів є чи не найдавнішими антропоморфними зображеннями монументального мистецтва в Східній Європі. Вони являють собою цінне джерело для вивчення ідеологічних уявлень і мистецтва первісного суспільства, його соціальної структури, розкривають перед нами цікаві філософські аспекти світогляду стародавніх людей.

Дослідження цих пам'яток проводилось у кількох напрямках: з'ясування походження антропоморфних стел, їх еволюції, класифікації, культурної належності та хронології¹. Визначалось їх місце у світогляді первісних людей, здійснювалися пошуки аналогій, спроби інтерпретації. Останньому аспектові приділялось найбільше уваги, в усякому разі, всі дослідники, які зверталися до проблематики антропоморфних стел, висловлювали свою думку з цього приводу².

Завданням статті є аналіз місцезнаходження антропоморфних стел у закладах поховань з метою довести існування пов'язаного з ними поховального обряду, досить складного за своєю структурою. Пропонується також спроба інтерпретації досліджуваної групи стел на підставі широких етнографічних паралелей.

На даному етапі в чималій за обсягом і дискусійній за своїм характером літературі з цього питання визначилось кілька точок зору. Найбільш поширеною (її дотримується тією чи іншою мірою більшість дослідників) є гіпотеза про антропоморфні стели як зображення божества. Ця думка, вперше висловлена Г. Чайльдом і підтримана пізніше А. Хойслером, В. Канаракє, які вважають антропоморфні статуї зображеннями «богині поховань», що спочатку стояли біля жертовників у святилищах³.

Подібної точки зору дотримується Д. Я. Телегін⁴. Він вбачає в цих стелах найдавніших ідолів, що містилися раніше у святилищах, а пізніше (як повторно використані, без врахування їх антропоморфності, а також вертикальної позиції) потрапили в заклади поховань, втративши своє культове призначення.

Як зображення божеств, а не реальних людей розглядає ці пам'ятки і В. М. Даниленко. Новочеркаську, Хаманджійську та Казанків-

¹ *Формозов А. А.* О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья.— СЭ, 1965, № 6, с. 177—181; *Формозов А. А.* Очерки по первобытному искусству.— МИА, 1969, вып. 165, с. 150—189; *Щепинский А. А.* Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму.— СА, 1970, № 1, с. 109, 121; *Златковская Д. Г.* К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы.— СЭ, 1962, № 1, с. 79—88; *Щепинский А. О.* Антропоморфні стели Північного Причорномор'я.— Археологія, 1973, 9, с. 20—27; *Телегін Д. Я.* Енеолітичні стели пам'ятки нижньомихайлівського типу.— Археологія, 1971, 4, с. 3—17.

² *Формозов А. А.* Образ человека в памятниках первобытного искусства с территории СССР.— Вестник истории мировой культуры, 1961, № 6; *Формозов А. А.* Очерки..., с. 186—187; *Щепинский А. О.* Антропоморфні стели..., с. 26—27; *Чеченов И. М.* Нальчикская подкурганная гробница. Нальчик, 1973; *Телегін Д. Я.* Енеолітичні стели..., с. 12—13.

³ *Чайльд Г.* У истоков европейской цивилизации. М., 1952, с. 408—410; *Häusler A.* Anthropomorphe Stellen des Eneolithikums in nordpontischen Raum.— WZ, Bd. XV, H. 1, 1966, S. 29—73. *Канаракє В.* Археологический музей в Констанце. Добруджа, 1967, с. 21.

⁴ *Телегін Д. Я.* Енеолітичні стели..., с. 8—9.

ську стели він інтерпретує як божества типу передньосхідного Тешуба, що об'єднував у своїй особі функції бога війни та грому⁵.

Цей погляд поділяє і А. О. Щепинський. Стели першої та другої груп, за його класифікацією, в основу якої покладено принцип їх місцезнаходження, він вважає за найдавніші ідоли-божества⁶. Щодо третьої групи стел, виявленої у похованнях, то А. О. Щепинський припускає, що вони використовувались у перекритті могил відповідно до певних культових уявлень їх творців. Вказуючи на три можливих призначення антропоморфних стел, дослідник схиляється до думки, що ці енеолітичні статуї є найдавнішими племінними, родовими, навіть родинними ідолами, які мають різне символічне значення. Він зв'язує їх як з культом родючості, так і з шануванням предків, вождів, космогонічними культурами, скотарськими, поховальними⁷.

Друга гіпотеза, що інтерпретує ці статуї як надмогильні пам'ятки, була запропонована А. А. Формозовим⁸. Він вважає у стародавніх монументальних зображеннях схематично передані риси померлих родичів — вождів, жерців. На думку А. А. Формозова, стели у кам'яних закладах поховань ямної та кемі-обинської культур використані повторно, спочатку вони височіли на вершинах курганів.⁹

Такої ж думки дотримуються і болгарські дослідники¹⁰, приєднується до неї О. М. Лесков¹¹. Антропоморфні пам'ятки III—II тисячоліття до н. е. вважають зображеннями воїнів та шаманів.

Дві гіпотези запропонував І. М. Чеченов. За першою, найбільш аргументованою, стели спочатку ставились вертикально над похованнями в ґрунтових могильниках¹². Водночас І. М. Чеченов не виключає можливості, що антропоморфні стели, зокрема з Нальчицької гробниці, як і статуї епохи бронзи мінусинських степів у Сибіру, являли собою не надмогильні пам'ятки, а зображення ідолів-божеств. У такому випадку можна думати, що ці статуї стояли комплексно у святилищі, звідки пізніше були взяті для будівництва гробниці¹³.

І. М. Чеченов порушує питання і про те, кого зображали антропоморфні стели, вважаючи слушною думку А. А. Формозова, що вони являли собою зображення померлих видатних людей, вождів, старійшин. При цьому він збільшує контингент осіб, на честь яких споруджувались пам'ятки. До них могли належати також жерці зі своїми родичами, найбільш досвідчені мисливці, славетні воїни, майстри гончарства, металообробки та ін.

Дещо відмінні від цих двох гіпотез погляди висловили М. М. Шмаглій та І. Т. Черняков у своїх публікаціях знахідок стел у курганах поблизу с. Глибоке¹⁴. Автори цих публікацій припускають, що вони могли виконувати роль «замінника» конкретних осіб, які мали сімейне або соціальне відношення до похованого.

Всі розглянуті вище гіпотези та точки зору є цінним внеском у вивчення та розуміння стародавніх кам'яних статуй. Безумовно, певна група антропоморфних зображень епохи енеоліту — ранньої бронзи являє собою найдавніші ідоли-божества. Це, насамперед, Керносівський ідол,

⁵ Даниленко В. М. Энеолит Украины. К., 1974, с. 83—85.

⁶ Щепинський А. О. Антропоморфні стели..., с. 26—27.

⁷ Там же, с. 27.

⁸ Формозов А. А. Очерки..., с. 186—188.

⁹ Там же, с. 178.

¹⁰ Тончева Г. Новооткрити антропоморфни плочи край с. Езерово, Варненско.— Известия на народния музей, т. 3 (XVIII) Варна, 1967, с. 3—18; Бобчева Л. Новооткрити антропоморфни паметници от Толбухинско.— Там же, с. 213—215.

¹¹ Лесков А. М. Новые сокровища курганов Украины. Л., 1972, с. 43.

¹² Чеченов И. М. Нальчикская подкурганная гробница. М., 1973, с. 31—32.

¹³ Чеченов И. М. Указ. соч., с. 33.

¹⁴ Шмаглій Н. М., Черняков И. Т. Исследование курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.).— МАСП, вып. 6, ч. 1, 1970, с. 100—104.

Казанківський, стела з Наталіївки та подібні до них пам'ятки з дуже складною іконографією.

Проте велика група стел, знайдена у перекритті поховань, не може, на нашу думку, інтерпретуватися як зображення божеств, бо зв'язана з цілим колом інших уявлень стародавнього населення.

Як уже відзначалось, більшість дослідників виходить у своїх наукових побудовах з того факту, що стели в перекритті поховань енеоліту — ранньої бронзи використані повторно і зовсім втратили своє культове призначення¹⁵. Такий погляд здавався загалом вірним, поки вивчення цієї групи пам'яток базувалося на тому обсязі і характері матеріалу, який був у науковому обігу на початку 70-х років. Нові матеріали, що надходять у результаті інтенсивних досліджень на новобудовах у степовому Причорномор'ї, істотно змінили картину.

Думка про використання антропоморфних стел у закладах поховань ямної та кемі-обинської культур як прояв певного поховального обряду вже висловлювалась рядом авторів¹⁶.

Оскільки більшість дослідників, як можна судити з літератури, досі вважає, що стели були використані вдруге без врахування їх антропоморфних ознак¹⁷, необхідно докладніше зупинитися на аргументації цих авторів. Вони відзначають такі риси повторного використання стел у закладах поховань:

1) хаотичне розміщення стел відносно контурів ями, закладу, сторін світу, орієнтації кістяка;

2) залягання їх разом з плитами, обробленими і без слідів обробки;

3) використання від однієї до трьох-чотирьох стел відразу;

4) розташування статуй фронтальною поверхнею донизу або нижнім кінцем догори;

5) сліди пошкодження на значній частині антропоморфних стел, знахідки в кам'яних закладах поховань окремих їх фрагментів;

6) різноманітність місцезнаходження антропоморфних зображень, що трапляються як у перекритті поховань, так і в кромлехах, у кам'яних ящиках (Піски), насипах курганів (Любимівка), підкурганних рівчаках (Каланчак), культових спорудах (Долгінцево, Ближньобойове);

7) наявність у переважній більшості стел необробленої нижньої частини, що свідчить про їх первісне призначення для вкопування.

Таке явище, як розміщення більшості стел фронтальною поверхнею донизу, можна пояснити намаганням зберегти зображення на них, нерідко намальовані фарбою. Знахідки стел нижнім кінцем догори, найімовірніше, треба розглядати як результат просідання плит під вагою насипу або внаслідок падіння статуї, вкопаної біля поховання (Іванівка, Капустине).

Проте більшість аргументів на користь повторного застосування стел потребує спеціального аналізу. Насамперед, це стосується тези про хаотичне розміщення стел щодо контурів ями тощо.

До аналізу було залучено усього 89 поховань з антропоморфними стелами ямної та кемі-обинської культур. Виділено такі групи закладів: з однією стелою (61), з двома (22), з трьома-чотирма (6).

¹⁵ Формозов А. А. Очерки..., с. 177—178; Телегін Д. Я. Енеолітичні стели..., с. 8; Чеченов И. М. Указ. соч., с. 29—30.

¹⁶ Алексеев И. Л., Шмаглий Н. М. Антропоморфная стела из ямного погребения в Нижнем Поднепровье.— Тези пленарних і секційних доповідей. Результати польових досліджень 1970—1971 рр. на території України, с. 130—131; Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Исследования курганов..., с. 100—102; Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганная группа близ с. Старогорожено.— Древности Припугуля. К., 1978, с. 143—144.

¹⁷ Чеченов И. М. Указ. соч., с. 29—32; Телегін Д. Я. Енеолітичні стели..., с. 8; Формозов А. А. Нальчикский курган.— ВИ, 1973, № 12, с. 209—212; Столбунов О. Я. Знахідка стели епохи бронзи в Криму.— Археологія, 1978, № 24, с. 110.

Аналіз 61 поховання з однією антропоморфною стелою показав, що в більшості випадків вона міститься у центральній частині закладу або перекриває поховальну яму по центру (рис. 1, 3, 4, 5, 6). У 10 закладах стела прикривала поховальну яму цілком, розміщуючись вздовж її довгої осі, при цьому виступ, що імітує голову, був орієнтований у

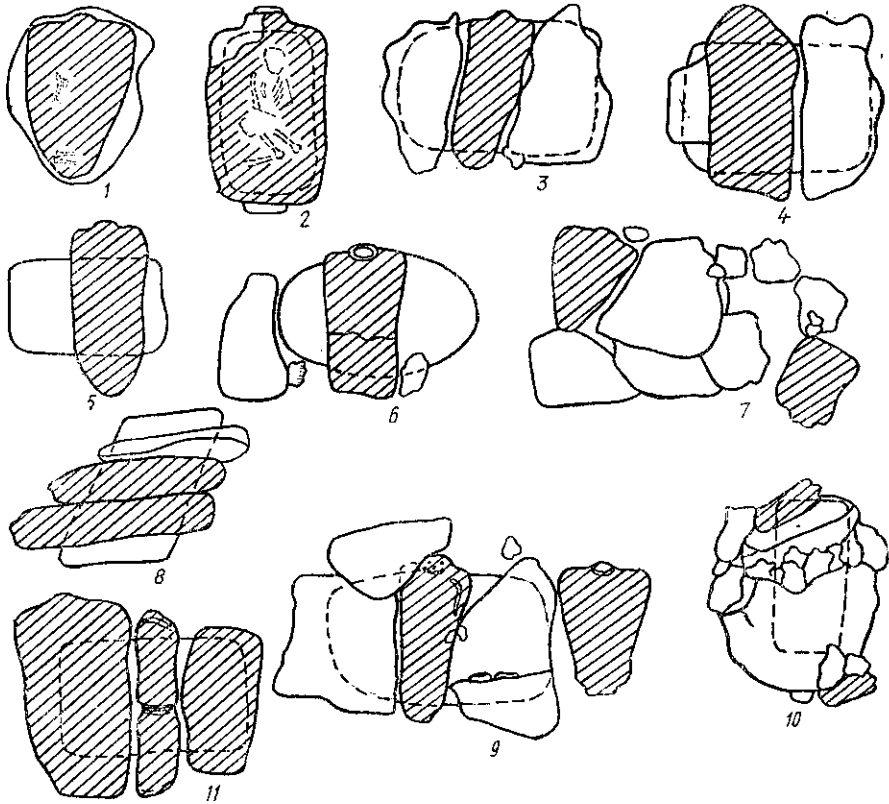

Рис. 1. Типи місцезнаходження антропоморфних стел у закладах поховань:

1 — Новопилипівка, к. 5, п. 9; 2 — Глибоке, к. 1, п. 11; 3 — Миколаїв; 4 — Іллічево; 5 — Горохівка; 6 — Старогорожено, к. 2, п. 3; 7 — Старогорожено, к. 3, п. 1; 8 — Широке, к. 1, п. 14; 9 — Старогорожено, к. 2, п. 9; 10 — Глибоке, к. 1, п. 7; 11 — Старогорожено, к. 3, п. 3.

п'яти випадках так само, як і череп похованого (рис. 1, 1, 2). У 18 закладах стела мала крайнє положення, причому у 13 похованнях антропоморфні зображення розміщувались у головах небіжчиків. В п'яти випадках вона розташовувалась у ногах похованого, але більшість цих стел має невиразні риси антропоморфності, нерідко вони без виступу, який імітує голову.

Простежено два випадки, коли стели були знайдені в кромлеху навколо поховання. Два рази вони являли собою складову частину кам'яної гробниці (Піски, Покровка). У чотирьох випадках зафіксоване вертикальне розміщення стел (Чаплі, Іванівка).

В другій групі (22 поховання з двома антропоморфними стелами) у восьми закладах стели розміщувались у протилежних точках кам'яних конструкцій, орієнтованих за сторонами світу, частіше по лінії захід — схід, рідше південь — північ (рис. 1, 7). Серед цих закладів у п'яти випадках стели з більш виявленою антропоморфністю лежали в головах похованого. В одному похованні, де в діаметрально протилежних точках закладу розташовувались лише нижні їх кінці, був відсутній і череп похованого (Отрадне). У двох випадках стели були єдиними плитами перекриття і розміщувались у центрі могили.

Десять закладів мали таку конструкцію: дві стели лежали поруч, іноді в головах похованого, поряд був покладений камінь або плита (Широке, рис. 1, 8). Інколи вони займають центральне і одне з крайніх місць у закладі (с. Старогорожено, к. 2, п. 3; рис. 1, 9).

Поховань з трьома-чотирма антропоморфними стелами небагато, усього шість (Старогорожено, Христофорівка, Ковалівка, Глибоке, Отрадне, Касперівка). Тому ставити питання про якість закономірності в

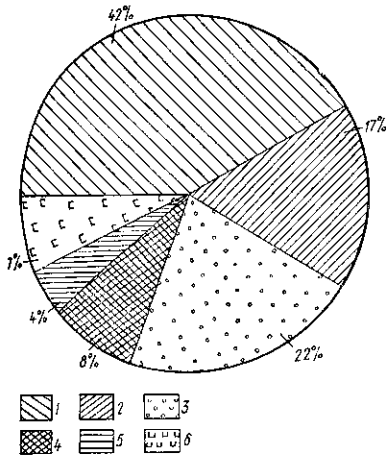

Рис. 2. Діаграма (I) типів умов місцезнаходження одного антропоморфного зображення в закладах поховань: 1 — розміщення стели у центрі закладу або ями; 2 — стела повністю перекриває могильну яму; 3 — розміщення стели в головах похованого; 4 — розміщення стели в ногах похованого; 5 — стела знаходилась в кромесі; 6 — стела стоїть вертикально біля поховання.

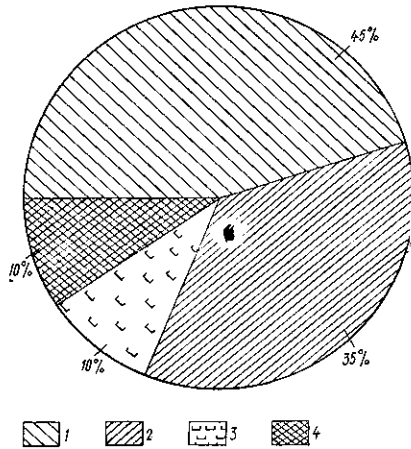

Рис. 3. Діаграма (II) типів умов місцезнаходження двох антропоморфних стел у закладах поховань:

1 — розміщення стел у крайніх точках закладів; 2 — розміщення двох стел поряд з плитою; 3 — розміщення стел у центрі могили; 4 — розміщення стел за принципом «центр — край».

їх розміщенні ще рано. Проте стели в такій кількості лежать або в ряд, поперек довгої осі поховальної ями (Старогорожено, рис. 1, 11; Христофорівка, Касперівка), або дві містяться у крайніх точках закладу, третя — у центрі (Глибоке, рис. 1, 10). Є й такий варіант: дві перекривають могильну яму по центру, третя стела — плита поруч на стародавньому горизонті (Ковалівка).

Форми статуй в окремих випадках дуже різноманітні (Старогорожено, к. 3, п. 3), деякі мають складну іконографію. В інших похованнях стели близькі за своєю формою (Касперівка).

Відомо тринадцять випадків, коли виявлені в курганах стели не мали зв'язку з похованнями, однак не виключено, що його просто не вдалося простежити (Любимівка, Ковалівка 1, Баратівка та ін.).

Діаграми I і II ілюструють розподіл поховань з антропоморфними стелами відповідно до місцезнаходження (рис. 2 і 3).

Однією з рис повторного використання стел у закладах вважалися знахідки екземплярів із слідами пошкодження ще в давнину, а також розбитих статуй та їх окремих частин.

Аналіз 89 поховань показав, що з усієї кількості стел (135) тільки 43 (32%) мали на собі сліди пошкоджень. У 12 похованнях виявлені фрагменти окремих частин (Отрадне, Піски). У центрі закладу містилась як ціла стела, так і розбита, або її частина. У діаметрально протилежних точках закладу були розташовані й цілі стели (Старогорожено, к. 3, п. 1), й частини однієї статуї (Отрадне, к. 22, п. 18), а також окремі фрагменти різних стел (Отрадне, к. 26, п. 5). Ступінь цілості останніх, здається, не впливає на їх положення у закладі.

Різноманітність умов місцезнаходження стел у поховальних комплексах (у закладах могил, гробницях, кромлехах та ін.) слід пов'язувати, мабуть, із складністю поховального обряду.

Значна частина стел у закладах поховань, як уже неодноразово вказувалось, має необроблені нижні кінці, часто загострені, темнішого кольору, а також інші ознаки первісного вертикального положення. Так, з 135 розглянутих екземплярів 45 мали ці ознаки, що становить 33% від загальної кількості. Проте вони займають часто центральне місце в закладі і взагалі підлягають тим закономірностям розташування в перекриттях, що й стели, в яких риси вертикального розміщення відсутні.

У подібних випадках, безумовно, має місце повторне використання стел, але воно не свідчить про повний відрив у часі від їхнього початкового призначення, тобто про використання цих пам'яток іншим населенням, що не враховувало їх прямих функцій. Навпаки, це явище слід розглядати як продовження початкового періоду, тобто другий етап застосування антропоморфних стел самими їх творцями, причому зв'язаний з певним ритуалом.

Як уже згадувалось, багато дослідників вважали, що при повторному використанні стели могли все ж таки не втрачати свого ритуального значення. Так імовірно, на нашу думку, є припущення, що вони повністю зберігали ритуальний характер, виконуючи в закладах поховань свої наступні, очевидно, кінцеві функції відповідно зі складним поховальним обрядом. Етнографічні матеріали, як буде показано нижче, дають виразні свідчення слушності подібних припущень.

Для інтерпретації археологічного матеріалу, зв'язаного з ідеологічними уявленнями носіїв стародавніх культур, величезного значення набувають етнографічні паралелі, які допоможуть наблизитись до розуміння семантики цих пам'яток, більш повно відтворити загальну картину стародавніх обрядів.

У цьому плані великий інтерес становить обряд поховальних ляльок, широко відомий у тюркських, деяких сибірських народів, у Північно-Східній Африці — у стародавніх єгиптян. Хоч ці етнографічні паралелі і здаються далекими територіально й хронологічно, вони, на наш погляд, можуть бути корисними для інтерпретації антропоморфних стел, визначення їх функцій і місця у релігійних уявленнях стародавніх енеолітичних племен.

Думка про зіставлення цих двох далеких один від одного обрядів виникла у зв'язку з тим, що збіг їх особливостей, можливо, не є випадковим. Аналогія між «кам'яними бабами» та обрядом поховальних ляльок вже проводилася у літературі¹⁸. Цікаве припущення про можливість зв'язувати антропоморфні стели з єгипетськими ушебті (тобто з такими ж ляльками) висловлював і В. М. Даниленко¹⁹.

У скотарських племен Середньої Азії та Монголії цей обряд досить широко практикувався у минулому. В етнографічній сучасності він (як відмираючий) зберігся у казахів, бурятів, киргизів, монголів-торгоутів, тувінців. Описано такий звичай і у багатьох сибірських народів — хантів, мансі, якутів, евенків, нівхів, нанайців. Майже у всіх народів, що його практикували, він не поширювався на рядові поховання, а існував як обряд вшанування лише видатних осіб або їх родичів.

Монголи-торгоути, у яких обряд поховальних ляльок тісно пов'язаний з ритуалом кремації, спалюють трупи тільки найбільш знатних

¹⁸ Харлампович К. В. К вопросу о погребальных масках и куклах у западносибирских народов.— Известия ОАИЭ, т. 23, вып. 1, 1908, с. 476—481; Кузнецов С. К. Погребальные маски, их употребление и значение.— Известия ОАИЭ, т. 22, вып. 1, 1906, с. 476—481.

¹⁹ Даниленко В. М. До кіммерійської проблеми.— Археологія, 1951, 5, с. 221.

членів племені і духовних осіб, князів, а також людей, що особливо відзначились за своє життя. Жінок спалюють дуже рідко, це лише матері дуже великих родин²⁰.

Стародавній єгипетський обряд виготовлення ушебті, статуєток, призначених для покладення разом із тілом померлого, відомий нам на основі матеріалів, одержаних з гробниць фараонів або дуже високих сановників²¹.

У літературі вже зазначалося, що поховання з антропоморфними стелами становлять порівняно невелику групу загальної кількості поховань ямної та кемі-обинської культур²².

Обряд поховальних ляльок, крім зазначеної елітарності, має ще ряд рис, дуже близьких до даного неолітичного ритуалу.

Так, спільною особливістю є наявність у багатьох стел необроблених нижніх частин, загострених або навпаки потовщених. Це може свідчити про двоетапність використання певної групи антропоморфних зображень. У киргизів наприкінці минулого століття існував звичай ставити поверх надмогильного дерев'яного зрубу «болван», що зображав тіло померлого²³. Не менш цікаве й зауваження Георгі про те, що у хантів статуї найбільш шановних небіжчиків стояли у святилищі нарівні з ідолами²⁴.

Однак слід враховувати, що зображення абсолютної більшості померлих після закінчення певного терміну жалоби ховались. Час зберігання поховальних ляльок коливається від кількох днів до кількох років. На тривалість періоду жалоби впливає стать померлого, його соціальний стан, особисті риси. Поховальні ляльки лихих людей, а також шаманів намагаються поховати якомога швидше.

Викликає інтерес трансформація цього обряду у нівхів. Якщо спочатку поховальні ляльки клали тільки у могили, то з часом стали практикувати поховання їх просто на кладовищі, в якому-небудь відлюдному місці, іноді викидали²⁵.

У світлі цих фактів дещо зрозумілішою стає різноманітність умов розташування антропоморфних стел (у насипу, кромлехах, у рівчаку та ін.). Мабуть, не всі стели і не завжди вважали за потрібне ховати у могилі. Не виключено, що іноді їх було досить просто закопати, «віддати» землі.

Саме для віддання шани, жертвоприношень, плачу під час жалоби протягом кількох днів антропоморфні стели могли бути поставлені вертикально, після чого статуї ховали разом з тілом небіжчика. Паралельно антропоморфним зображенням деяких померлих шану могли віддати і протягом тривалого періоду жалоби, після закінчення якої також здійснювалось поховання (у кромлесі, насипу, біля кургану тощо).

Той незрозумілий і, здавалося б, безглуздий факт, що багато антропоморфних стел сильно пошкоджені, часто оббиті, нерідко фрагментовані, набуває глибокого змісту, якщо зіставити його з обрядом псування поховальних ляльок та інвентаря померлих у якутів, тувінців, киргизів та інших народів.

²⁰ *Ивановский А. А.* Монголы-торгоуты.— Труды VIII археологического съезда, т. 4. М., 1890, с. 184—185.

²¹ *Коростовцев М. А.* Религия древнего Египта. М., 1976, с. 76.

²² *Форжозов А. А.* Очерки..., с. 187.

²³ *Горощенко К.* Гипсовые погребальные маски и особый вид трепанации в курганах Минусинского округа.— Труды X археологического съезда, т. 1. М., 1899, с. 172—183.

²⁴ *Георгі.* Описание всех обитающих в российском государстве народов, ч. 1, СПб., 1799, с. 74—76.

²⁵ *Соколова З. П.* Пережитки различных верований у обских угров.— Религиозные представления и обряды народов Сибири в конце XIX — начале XX в. Л., 1971, с. 211.

Багато етнографів зазначали, що поховальний обряд відрізняється за своїм характером залежно від того, кого саме ховають. При цьому обряди знешкодження небіжчика, в яких виявлявся страх перед ним, мали місце в основному саме у похованнях впливових осіб.

На цій підставі С. А. Токарев дійшов висновку, що подібні побоювання є не біологічним «страхом смерті», а, певною мірою, наслідком зародження соціального розшарування²⁶.

Можливо, такими або близькими до них уявленнями слід пояснити знахідки розбитих антропоморфних стел у закладах поховань ямної та кемі-обинської культур. Важче відповісти на питання, чому в перекриттях деяких могил розміщуються лише фрагменти стели, переважають верхні частини. Імовірно, гарантією того, що померлий не накоїть лиха, вважали наявність у поховальній ямі лише частин антропоморфних зображень. На думку деяких дослідників, пошкодження останніх символізувало розрив небіжчика з цим світом, його душа, що нібито містилась у цьому зображенні, відходила в царство мертвих²⁷.

Зіставлення енеолітичного обряду поховань з антропоморфними стелами і ритуалу поховальних ляльок дає можливість, як нам здається, наблизитись до розуміння того, чому в ряді пам'яток є по дві, три і більше стел, а також з'ясувати призначення статуй з двома-трьома виступами, що імітують голови (Лиман, к. 2, п. 6; Христофорівка, к. 1, п. 1).

Спочатку треба коротко нагадати деякі філософсько-релігійні передумови виникнення обряду поховальних ляльок, зв'язаного, як зазначалося багатьма дослідниками, з уявленнями стародавніх людей про душу. Ще А. Я. Штернберг писав, що первісна людина розглядає себе як систему душ²⁸. Вона розрізняє душі не тільки за їх природою, але й за формою, функціями. Одна з душ, як правило, має антропоморфні форми, являє собою, так би мовити, двійника людини. Поряд з ними існують в уявленні деяких народів і душі парціальні, що містяться в тій або іншій частині тіла померлого і мають відповідну форму. Крім того, у людини може бути кілька душ різноманітних і кілька душ одного розряду. Дуже складна система душ існує у стародавніх єгиптян, якутів тощо.

Слід відзначити, що саме з цими анімістичними віруваннями багато хто з етнографів пов'язує обряд поховальних ляльок²⁹, які нібито містили душі померлих. На нашу думку, відбиттям розвинутих анімістичних уявлень у племен епохи енеоліту — ранньої бронзи є і обряд поховань з антропоморфними стелами (особливо з кількома), а також наявність поховального інвентаря в певній групі пам'яток.

Таким чином, реконструкція обряду поховань з антропоморфними стелами у світлі зіставлення з етнографічними матеріалами є складною за своєю структурою. Цей обряд характеризується як двоетапний. Принцип двоетапності поширюється не на всі стели, а лише на ті, що мають сліди вертикального розміщення. На першому етапі вони могли стояти біля житла померлого протягом того чи іншого часу жалоби (мабуть, кілька днів), або, в рідких випадках, тимчасово у святилищах.

Після закінчення траурного терміну, коли антропоморфна статуя як вмістилище душі померлого, його духовної субстанції, виставлялась

²⁶ Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. М., 1964, с. 186.

²⁷ Шишло Б. П. Среднеазиатский тул и его сибирские параллели.— Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975, с. 248—260.

²⁸ Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936, с. 314—325.

²⁹ Абрамзон С. М. Тул как пережиток анимизма у киргизов.— В кн.: «Белек С. Е. Малову». Фрунзе, 1946, с. 5; Чернецов В. Н. Представления о душе у обских угров.— Труды ИЭ (новая серия), т. 51, 1959, с. 114—156; Шишло Б. П. Среднеазиатский тул..., с. 252—257.

для вшанування та оплакування, проводилось поховання стели (або стел) разом з тілом. У перекриття поховань їх клали відповідно з певними традиціями, інколи завдаючи пошкоджень.

Загалом слід відзначити, що ці анімістичні погляди племен анеоліту — ранньої бронзи не виходять за рамки системи філософсько-релігійного мислення на певній стадії суспільного розвитку людства.

Н. Д. ДОВЖЕНКО

Погребения с антропоморфными стелами в свете этнографических материалов

Резюме

В статье приведены некоторые результаты анализа месторасположения антропоморфных стел в захоронениях эпохи энеолита — ранней бронзы, а также делается попытка интерпретировать группу антропоморфных изваяний, обнаруженных в погребальных комплексах.

Наличие у многих стел следов вертикальной постановки указывает на их первоначальное применение, которое длительное время представлялось не связанным с их вторичным использованием в захоронениях. Намечившиеся закономерности расположения стел в захоронениях приводят к мысли о сохранении ими ритуального значения при вторичном использовании, что позволяет связать этот второй этап с предшествующим (при вертикальной постановке). Таким образом, здесь можно проследить два этапа какого-то сложного погребального обряда.

На основании широких этнографических параллелей предлагается реконструкция обряда погребений с антропоморфными стелами, которые соответственно представляют ряд племен рассматриваются как вместилище духовной субстанции покойного.

Д. Ю. НУЖНИЙ

Деякі питання «мікрорізевої техніки»

Вістря та геометричні мікроліти, виготовлені в так званій «мікрорізевої техніці» * набули широкого поширення в мезолітичних та неолітичних культурах Європи, Африки та Близького Сходу. Вістря з «мікрорізцевим» сколом ** (рис. 1, 1—14) поширились в мезоліті на Польській та Поліській низовинах, в басейні Німану, в межах Яніславицької культурної області¹. Окремі їх серії відомі також з деяких комплексів Сіверського Дінця, Надпоріжжя², Південного Бугу та Північно-Східного Криму³ (рис. 1, 24—32, 39—41). Практично, «мікрорізева техніка» зафіксована майже в кожній культурі з масовим використанням мікролітичних вістрей або геометричних мікролітів.

Однак, незважаючи на поширеність «мікрорізевої техніки», яку часто використовують як культуровизначальну ознаку⁴, питання, зв'язані

* Під «мікрорізевою технікою» більшість дослідників розуміє своєрідний спосіб косою розчленування пластики на місці виїмки. Свою назву ця «техніка» одержала від специфічних виробів на фрагментах пластин з виїмкою та негативом плоского сколу («мікрорізців»), для виготовлення яких вона застосовувалась.

** Дослідники цей тип вістрей називають по-різному: яніславицькі (С. Козловський), велішевські (Х. Венцовська), донецькі (Д. Я. Телегін), ланцети (Р. К. Рімантоне).

¹ Кольцов Л. В. Памятники с янцлавицкими елементами на территории СССР.— В кн.: Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, с. 63—67.

² Телегін Д. Я. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепровско-донецкой неолитической культуры.— МИА, 1966, № 126, с. 100, 102—103; Зализняк Л. Л. Об острях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины.— В кн.: Орудия каменного века. К., 1978, с. 97.

³ Матеріали стоянки Олексіївська Засуха. Розвідки Ю. Г. Колосова.— Фонди ІА, АН УРСР.

⁴ Кольцов Л. В. Указ. соч., с. 64; Зализняк Л. Л. Рудоострівська мезолітична культура.— Археологія, 1978, 25, с. 18—20.